

Tiyiş Defterlerine Göre Kırım Hanlığı'nda Devlet Ricali ve Kullanılan Terminoloji

The State Dignitaries and the Terminology Used in Crimean Khanate According to the Tiyiş Defters

Mehmet Arpacı

Arş. Gör. Dr., Kırklareli Üniversitesi

Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı, Kırklareli/ Türkiye

e-posta arpacimehmet@yandex.com

orcid 0000-0002-4476-7233

doi 10.54316/dilarastirmalari.1286412

Atıf

Citation

Arpacı, Mehmet (2023).

Tiyiş Defterlerine Göre

Kırım Hanlığı'nda Devlet

Ricali ve Kullanılan

Terminoloji. *Dil*

Araştırmaları, 33: 131-152.

Başvuru

Submitted

21.04.2023

Revizyon

Revised

03.07.2023

Kabul

Accepted

12.08.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online

27.11.2023

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two

Öz

Kırım Hanlığı tarihinde 16. yüzyıl, siyasi ve askerî bakımdan devletin en güçlü olduğu dönemdir. Hanlık bu dönemde gücünü dış siyasette de etkili bir şekilde kullanmıştır. Ulu Orda'nın yıkılması Kırım-Rus ilişkilerinde önemli bir dönüm noktası teşkil etmiş ve bu önemli hadiseden sonra iki ülke arasındaki ittifak, yerini siyasi hâkimiyet mücadelesine bırakmıştır. I. Mehmed Gerye Han döneminde Rusya'ya yapılan başarılı askerî seferlerden sonra Rusya, barış döneminde Kırım Hanlığı'na yıllık ödeme yapmayı kabul etmiştir. Hanlık tarafından hazine ve tiyiş adı verilen bu ödemeler hanedan üyeleri ile saraydaki devlet ricaline yapılmıştır. Kırım Hanlığı tarafından hazırlanmış 17. yüzyıldan kalma üç tiyiş defteri, bu ödemelerin hangi eşyalardan oluştuğu, ne miktarda ve kimlere ödendiğini gösteren ayrıntılı belgelerdir. Tiyiş defterleri 17. yüzyıl Kırım saray teşkilatı ve bu teşkilattaki hiyerarşi hakkında önemli bilgiler verir. Belgeler, Kırım sarayındaki devlet ricali ve bu makamlar için kullanılan kurumsal terminoloji bakımından da önem arz eder. Aynı zamanda bu metinler 17. yüzyıl Kırım Tatarcası ve yazı dili özelliklerini belirleme açısından da değerli kaynaklardır. Çalışmada söz konusu tiyiş defterlerinde yer alan devlet ricali için kullanılan kurumsal terminoloji ortaya konmuştur. Buna göre ilgili terimler, tiyiş defterlerindeki bilgiler ışığında hân, kalğay ve nüre'd-dîn sultanların sarayındaki devlet ricali olmak üzere üç farklı teşkilata ayrılarak tasnif edilmiştir. Bu bakış açısı doğrultusunda, dönemin terim söz varlığı çalışmalarına katkı sağlanması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kırım Hanlığı, Kırım Tatarcası, tiyiş defterleri, Kırım saray teşkilatı, idari terminoloji, terim söz varlığı

referees and confirmed to be free of plagiarism.

ABSTRACT

In the 16th century, the Crimean Khanate reached the height of its political and military power. This was a time when the Khanate assertively employed its might in foreign relations. A significant shift in Crimean-Russian ties was marked by the dissolution of the Great Horde. From this pivotal moment, alliances between the two nations shifted towards a contest for political dominance. Under the leadership of Mehmed Gery Khan I, after successful military campaigns against Russia, the latter committed to annual payments to the Crimean Khanate during peacetime. Known as *hazîne* (*hazine*) and *tiyiş* (*tiyis*) within the Khanate, these payments were disbursed to dynasty members and palace dignitaries. Detailed records from the 17th century, called *tiyiş defters*, provide insights into how and to whom these payments were made. They shed light on the organizational structure of the 17th-century Crimean palace and the hierarchy within. Beyond this, they're invaluable for understanding palace officials and the specific terminology associated with their roles. These documents also offer a glimpse into the characteristics of the 17th-century Crimean Tatar language. This study uncovers the terminologies used for state dignitaries in the *tiyiş defters*. These terms are categorized into three distinct groups, reflecting the officials in the palaces of the *hân*, *kağay* and *nüre'd-dîn* (*nüre'd-din*) sultâns. The ultimate goal of this study is to enrich the terminology research of that era.

Keywords: Crimean Khanate, Crimean Tatar, *tiyiş defters*, palace organization of Crimea, administrative terminology, vocabulary of term

EXTENDED ABSTRACT

Prolegomena and Historical Context

In the history of the Crimean Khanate, the 16th century marked a period when the state was at its pinnacle in political and military prowess. During this epoch, the Khanate adeptly wielded its power in foreign policy. The collapse of the Great Horde was a pivotal moment in Crimean-Russian relations. Subsequent to this event, the alliance between the two nations transitioned into a battle for political dominance. After successful military expeditions to Russia during Mehmed Gery Khan I's reign, Russia consented in 1521 to make annual payments to the Crimean Khanate. These payments, termed *hazîne* and *tiyiş* by the Khanate, were disbursed to members of the dynasty and state dignitaries in the palace.

Objective of Inquiry

This study aims to augment the body of research on terminology from the Crimean Khanate era and to determine the significance of these terms in Turkic language history. Consequently, this will hopefully further research into the language, culture, and history of Crimea, as well as broader studies of Turkic languages.

Delimitations of the Research

This study revolves around the Zernov publication, a seminal work that delves into the intricacies of the diplomatic ties maintained by the Crimean Khanate with significant entities such as Russia, the Polish-Lithuanian Commonwealth, and Sweden. This pivotal publication was brought to life by V. V. Velyaminov Zernov (1830-1904), an esteemed Russian orientalist. In 1864, with the invaluable assistance of Huseyn Faishanov, Zernov meticulously edited and released these documents using a printing press in St. Petersburg. The publication's

full title translates as "Materials for the History of the Crimean Khanate" (Kırım Yurtına ve Ol Taraflara Dair Bolgan Yarıklar ve Hatlar/Материалы для истории Крымского ханства, 1864, St. Petersburg).

Contained within the Zernov publication are 378 pieces of diplomatic correspondence stemming from the Crimean Khanate. This includes a diverse array of documents such as edicts (*yarlık*), letters (*hıft*), peace treaties (*şart-nâme*), and records detailing tribute payments (*tiyiş defters*). However, for the purposes of this specific study, the focal point narrows down to the *tiyiş defters* featured in the Zernov publication. These *tiyiş defters*, three in number and dating back to the 17th century, were meticulously compiled by the Crimean Khanate. These documents serve as a detailed account, shedding light on the nature of goods on which these tribute payments were based, the specific amounts, and the recipients of these payments.

Significance of the Research

The *tiyiş defters* shed light on the organizational structure of the 17th-century Crimean palace and its hierarchical dynamics. They are invaluable for understanding the institutional terminology of the Crimean Khanate, serving as primary resources that depict historical Crimean Tatar. These documents are also pivotal in understanding state dignitaries in the Crimean palace and the institutional terminology associated with them. Moreover, they offer insights into the characteristics of 17th-century Crimean Tatar and its written form.

Methodological Framework

This study unraveled the institutional terminology pertaining to state dignitaries in the *tiyiş defters*. Initially, relevant terms were classified into three different palace organizations based on the information in the *tiyiş defters*. Following this, the terms used in the palaces of the *hân*, *kalğay*, and *nüre'd-dîn sultâns* were catalogued. Based on these *tiyiş defters*, the study seeks to answer the following questions:

- (i) What terms describe state dignitaries in the *tiyiş defters*?
- (ii) Which terms, relevant to state dignitaries from the 17th century, have their origins in the Golden Horde (of Turko-Mongol descent)?
- (iii) Which terms entered the Crimean palace organization from Ottoman administrative terminology?

Concluding Remarks

The *tiyiş defters*, historical documents of significant importance, elucidate the differences in the palace organization among the *hân*, *kalğay sultân*, and *nüre'd-dîn sultân*. This distinct organization is evident in the appointment of officials such as *şeyhü'l-islâm müftî*, *kâzî'asker*, *tüfengci ağası*, *tat ağası*, *sarây kâtibi*, *çadırcı başı*, *toğancı başı*, *mehter başı*, and *topçu başı*, who solely functioned as the governing authorities within the palace of the *hân*.

With the Ottoman Empire's pervasive influence, it becomes evident that certain titles and roles such as *kapu ağası*, *hazîne-dâr başı*, *hazîne-dâr*, *kâtib-i dîvân* (*dîvân kâtibi*), *kapuçı başı*, *kilerci başı*, *balcı başı*, *defter-dâr efendi*, *kapuçular kethudâsı*, *kethudâ*, *oçak oğulları*, *iç oğul*, *kâtib-i hazîne* (*hazîne kâtibi*), *sarây kâtibi*, *serrâc* (*saraç*) *başı*, *çerü başı*, *çelebi*, *çâşniğir başı*, *cebeci başı*, *çadırcı başı*, *toğancı başı*, *mehter başı*, *topçu başı*, *kullar ağası*, and *mîr-âhûr başı* were incorporated into the Crimean palace organization.

Moreover, terms such as *biyim*, *ana biyim*, *ulu biyim*, *hânî*, *bikeç*, *baş bikeç*, *karacı*, *karacı begi*, *mîrzâ*, *aқтаacı* (*aқтаçı*) *beg*, *atalık*, *kazaktaş*, *emildeş*, *tat ağası* and *ulan* are historically significant. They not only originate from the administrative structure of the Golden Horde but have also evolved and been reshaped within the administrative framework of the Crimea region. This highlights the cultural and administrative amalgamation of the past and its resonance in the structural formation of these significant territories.

0. Giriş

Kırım Hanlığı, diğer Tatar hanlıklarından farklı olmak üzere Ulu Orda henüz tek bir siyasi güç iken ona karşı bağımsızlık mücadelesine girişmiş ve nihai sonuca Hacı Gerey (1441) zamanında ulaşmıştır. Mengli Gerey Han'ın Moskof Knezliği ile ittifakı ve 1502 yılında başkent Saray'daki askerî gücün Kırım tarafına iltihakı Ulu Orda'nın yıkılmasına sebebiyet vermiştir (Vásáry 2014: 335). Bu durum Kırım Hanlığı'nın 1502'de yıkılan Ulu Orda'dan devralıp sahip çıktığı siyasi ve sosyo-kültürel miras üzerindeki meşruiyetini güçlendirmiştir (Vásáry 2014: 338). Kırım Hanlığı'nın ilk dönemine ait resmî yazışmalardan olan 1453 tarihli Hacı Gerey Han yarlığında görülen *uluğ ulus* tabiri, bu siyasi meşruiyet ile ilgilidir (Özyetgin 1996: 112).

Ulu Orda'nın yıkılmasından sonra Kırım Hanlığı, Rusya'nın güney sınırında beliren otorite boşluğundan yararlanarak siyasi ve ekonomik nüfuzunu kuzeye taşımaya çalışmıştır. Buna göre Hanlık, Altın Orda topraklarında kurulan diğer müstakil hanlıklar gibi kendisini bu devletin siyasi varisi olarak görmüştür. Kırım Hanlığı'nın özellikle 1502 yılında "Taht Êli" olan Saray'ı zaptı ve bölgedeki Tatar kabilelerin İdil Nehri'nin batı tarafına olan iltihakı neticesinde güçlendirdiği Altın Orda siyasi meşruiyetini, dış politikada başarılı bir şekilde kullandığı görülmektedir (Kırımlı 2022: 46).

Kırım Hanlığı'nın bölge siyasetinde söz sahibi olma ve Altın Orda'nın siyasi mirasını idame ettirebilme için şart gördüğü önemli uygulamalardan biri Rus Çarlığı ve Lehistan-Litvanya Krallığı'ndan *hazîne* ve *tiyiş*¹ adı altında alınan yıllık ödemeler olmuştur. Devletler arasında yapılan antlaşmalar gereği barış döneminde düzenli olarak talep edilen bu ödemelerin Kırım Hanlığı'na getirdiği prestij dışında Kırım sarayı için önemli bir gelir kaynağı olduğu da malumdur. Karşı taraftan bu ödemelerin Kırım tarafından yapılan sefer ve yağmaların önünü kesmek bakımından Rusya ve Lehistan-Litvanya için makul geldiği, bu ülkelere getirdiği mali külfete rağmen saldırmazlık açısından bir güvence sağladığı anlaşılmaktadır.

Rusya'dan yıllık olarak alınan hazine ve tiyişler aslen I. Mehmed Gerey Han dönemine (1514-1523) dayanmaktadır. I. Mehmed Gerey Han 1520 yılında Lehlerle olan ittifakını yenileyip (KHYH 1) siyasi nüfuzunu Altın Orda'nın önceden hüküm sürdüğü İdil boylarına kadar taşımaya çalışmıştır. Takip ettiği bu

¹ < Krm. tiyiş "devlet ricaline yapılan aynı ve nakdi ödemeler" < ET. teg- "ulaş-" (ED476) -(i)ş "fiilden isim yapım eki". Kelimenin kökeni hakkında farklı açıklamalar mevcuttur. Bunların ilki kelimeyi Eski Türkçedeki "ulaş-, var-" anlamındaki *teg-* fiiline dayandıran görüştür (bk. Ivanics 1994: 109; Samoyloviç 2011: 278; Smirnov 2016: 269-270). Kelimenin kökeni hakkındaki bir diğer görüş ise terimin Eski Türkçede "dış" anlamındaki *tış* biçimiyle ilgili olduğunu öne sürer. Buna göre kelime Kırım sahasında, Rusya'dan Kırım Hanlığı'na sipariş edilen "balık (mors) dişi" anlamındaki *balık tiyişi* teriminden kalıplaşmış ve *tiyiş/tiş* biçimiyle aynı ve nakdi ödemelerin tamamına işaret ederek genel bir anlam kazanmıştır. Bu görüş hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Acar 2018: 40-43, Kırımlı 2022: 50). Söz konusu terimin kökeniyle ilgili bir diğer görüş ise kelimenin Eski Türkçede "dışarı, dış taraf" anlamlarına gelen *taş* kelimesi ile ilgili olabileceği üzerinedir (bk. Golden 2011: 406-407).

politika gereğince Rusların baskısı altında kalan Kazan Hanlığı'nı da kontrol etmek amacıyla mevcut krizden yararlanarak kardeşi Sahib Gerye'yi buraya han tayin etmiştir. Bu hamleden sonra, gelişmekte olan Kırım-Rus ilişkilerinin yeniden durakladığı, güçlenmekte olan Moskof üzerine askerî bir sefer düzenlenmek zorunda kaldığı malumdur (İnalçık 2017: 142). Rusların barış talep ederek vergi vermeyi kabul etmesi üzerine ise hanın ordusu geri çekilmiştir. 1521 yılı itibarıyla Rusya, Kırım Hanlığı'na yıllık haraç vermeyi kabul etmiştir (Kurat 1972: 230). Bu siyasi hadise Kırım Hanlığı'nın gerek İdil coğrafyasındaki nüfuzu gerekse Rusya üzerindeki siyasi üstünlüğünü sağlama bakımından önemli bir gelişme olmuştur. Bu dönemden sonra ise uzun bir süre iki devlet arasında imzalanan her barış antlaşmasında bu ödemelerin Kırım tarafından şart koşularak gelenek hâline getirildiği görülmektedir.

1683 yılında Osmanlı Devleti'nin Kutsal İttifak'a karşı savaşa girmesi, Kırım Hanlığı'nın bölgedeki siyasi konumunu derinden etkilemiştir. Hanlık, I. Selim Gerye Han'ın tüm diplomatik girişimlerine rağmen Rusya'nın Kutsal İttifak'a katılmasını (1686) engelleyememiştir. Savaşın uzaması Kırım'ın Lehistan ve Rusya ile olan tüm diplomatik münasebetlerini sekteye uğratmış, Rusya'nın yıllık olarak ödediği vergileri reddetmesi savaş hâlindeki Kırım Hanlığı'nı askerî ve ekonomik açıdan zor durumda bırakmıştır. Savaşta başarısızlığın ardından Osmanlı-Kırım tarafının 1700 yılında Rusya ile imzaladığı İstanbul Antlaşması neticesinde Rusların Kırım'a ödediği hazine ve tiyış ödemeleri tamamen kaldırılmıştır (Kurat 1972: 257). Bu dönem itibarıyla Kırım Hanlığı Rusya'yı müstakil bir devlet olarak tanıyarak Altın Orda mirasına dayandırdığı siyasi üstünlük iddiasından vazgeçmiştir. Bu durum 17. yüzyılın ortalarında Rusya lehine dönen Kırım-Rus güç dengesinde önemli bir kırılma noktasını teşkil ederek Kırım Hanlığı'nın siyasi ve mali çöküşünü hızlandırmıştır.

1. Konu ve Kapsam

Kırım Hanlığı'nın siyasi tarihinde, 1475 yılında Kefe'nin Osmanlı Devleti tarafından fethi önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu dönem itibarıyla Hanlık, gerek siyasi gerek sosyo-kültürel anlamda Osmanlı etkisi altına girmiştir. Kırım Hanlığı'nın Osmanlı tabiiyetine girmesi ile temelde Altın Orda Hanlığı'nın devamı olan devlet müesseselerinin bir kısmı Mengli Gerye Han'ın ikinci saltanat döneminde (1478-1514) yeniden düzenlenmiştir (Fisher 2009: 32). Bu değişim özellikle I. Sahib Gerye Han (1532-1551) döneminde hız kazanacak, özellikle askerî teşkilat ile saray teşkilatında Osmanlı müesseselerinin büyük etkisi görülecektir². Buna göre Kırım Hanlığı'nın idari teşkilatı örfi uygulamalarda Altın Orda'ya bağlı kalmakla birlikte, saray düzeninde Osmanlı temelli yeniden yapılandırılarak karma bir yapı teşkil edecektir (Fisher 2009: 38).

² Osmanlı idari yapısının Kırım Hanlığı'nın askerî teşkilatı ile saray teşkilatı üzerindeki etkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Smirnov 2016: 260; İnalçık 2017: 21, 101, 197; Kurat 1972: 227; Ürekli 1989: 61-63).

Osmanlı Devleti'nin siyasi güç ve nüfuzu neticesinde özellikle 16. yüzyılda Kırım Hanlığı'nın devlet teşkilatında görülen bu etki, devletin kurumsal terminolojisine de yansımıştır. Buna göre Kırım Hanlığı'nın saray teşkilatına giren yeni usullerin yanında, tesis edilen makamlara verilen terimlerin neler olduğu büyük önem arz etmektedir. Tarihî belgelerin Kırım Hanlığı'nın saray teşkilatı ile ilgili verdiği bilgiler değerlidir³. Ancak sarayda görev alan devlet ricali ve bunların görev tanımları hakkında eldeki bilgiler sınırlıdır⁴. Buna karşın her biri 17. yüzyılda yazılmış ve Rusya'dan Kırım'a sipariş edilen aynı ve nakdi ödemeleri içeren üç adet tiyış defteri, han ile kalgay⁵ ve nureddin⁶ sultanların saraylarında kullanılan kurumsal terminoloji hakkında değerli bilgiler verir.

Tiyış defterleri aynı zamanda Kırım Hanlığı dönemi için sosyal ve kültürel değer taşımaktadır. Defterler, sipariş edilen kürk ve diğer eşyaları ayrıntılı olarak vermesi nedeniyle o dönemin giyim kuşamı, hatta saray modası hakkında da bilgiler vermektedir.

Kırım Hanlığı döneminden kalma *tiyış defterlerine* saha araştırmacıları tarafından dikkat çekilmiştir. Kurat, Kırım Hanlığı'nın Rusya'ya uyguladığı temel politikanın Altın Orda Hanlığı siyasetinin devamı olarak Ruslardan *tiyış* adı

³ Kırım Hanlığı tarihini aydınlatmada değerli belgeler olan Kırım kronikleri ve Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin 7. cildinde yer alan Kırım bölümü konu ile ilgili önemli bilgiler verir. Ayrıntılı bilgi için bk. (Halim Giray 1870; Kaysunî-zâde Nidâi Remmal Hoca 1973; Derin 2003; Söylemez 2016; Evliya Çelebi VII: 124b-126a).

⁴ Zernov neşriyatında yer alan yarlık ve hatlarda, Kırım Hanlığı'nın saray protokolünde yer alan devlet görevlileri hakkında önemli bilgiler mevcuttur. Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Arpacı ve Özyetgin 2019).

⁵ < Krm. kağla/kağay “han veliahdı olan sultan” < Mo. hağalg-a(n)/haalga “büyük kapı” (Lessing 1960: 906a). Kelimenin Kırım resmî yazışmalarında görülen *kağalka* (KHYH 5/62) ve *kağalga* (KHYH 4/38) yazımları, bu unvanın Moğolcada “büyük kapı” anlamına gelen hağalg-a(n)/haalga kelimesine dayandığı ihtimalini güçlendirir. Bununla birlikte Halim Giray, kelimenin Türkçe *kal-* fiilinden geldiğini ifade eder (GH 25-26). Kırım Hanlığı idari teşkilatında bu makam, devlette ilk olarak Mengli Gery Han döneminde 1475 yılında kurulmuş ve bu makama hanın oğlu Mehmed Gery Sultan atanmıştır (İnalçık 2017: 37). Kırım resmî yazışmaları, kalgay sultanların Akmesicid'de ikamet ettiğini (KHYH 287) ve kendilerine ait saray teşkilatının bulunduğunu gösterir (KHYH 35). Bu sultanların kazalarda görev tayini, vergi toplanması gibi konularda ferman yazma yetkileri bulunurdu (Özdem 2010: 17). Bununla birlikte kalgayların askerî görevleri de mevcuttu. Savaş dönemlerinde Kırım Tatar ordusunun başkomutanı olarak *ser-dār* unvanı alabilirlerdi (KHYH 350/16). Ayrıca bk. (Ürekli 1989: 71-74; Tosun 2022: 11-35).

⁶ < Krm. nüre'd-din “Kırım Hanlığı'nda hanın ikinci veliahdı” < Ar. nūr + el + dīn “dinin ışığı” < nūr “aydınlık, ışık” (KT 933b) + el + dīn “din” (KT 259b). Kırım Hanlığı'nda II. Mehmed Gery Han döneminde tesis edilen makam, esasen kalgay sultanların veliahdı sayılırdı. Örfî düzene göre hanların, kalgay sultanları olduğu gibi nureddin sultanları da seçme hakları bulunurdu. Kaideye göre bu kişilerin de kalgaylar gibi Gery hanedanı mensubu olması gerekirdi (Fisher 2009: 35). Kırım resmî yazışmaları nureddin sultanların Kaçı Saray'da kendilerine ait sarayının olduğunu gösterir (KHYH 40, 47). Halim Giray Kırım Hanlığı'nda bu makamın adının, II. Mehmed Gery Han'ın oğlu Saadet Gery Sultan'ı yetiştiren Nureddin Mirza'dan geldiğini bildirmiştir (GH 55). 17. yüzyıl Kırım-Rus ilişkileri hakkında önemli bilgiler veren Rus yıllıkları, nureddin sultanların diplomatik ve askerî görevlerinin bulunduğuna işaret eder (Novoselyskiy 2011: 204). Ayrıca bk. (Ürekli 1989: 74-77; Tosun 2022: 36-45).

altında hediye ve haraç almak üzerine kurulduğunu belirtmiştir. Ayrıca hazırlanan tiyış defterlerinde kürklerin cinsleriyle miktarlarının kimlere teslim edileceğinin ayrıntılı bir şekilde verildiğini söylemiştir (Kurat 1972: 251-252). Novoselyskiy Rus yıllıklarındaki kayıtlardan hareketle, 17. yüzyılda Rusya'dan Kırım'a gönderilen hazine ve tiyışlerin miktarı ve bunların ruble değerini ayrıntılı olarak listelemiştir (Novoselyskiy 2011: 478-484).

İnalçık, tiyış defterlerinden yola çıkılarak Kırım sarayındaki protokole kısaca değinmiştir (İnalçık 2017: 23). Ivanics ise tiyış defterlerinin ortaya çıkma nedeni ve tarihî değerini anlatan çalışmasında esame listelerindeki kişilerin, aldıkları kürk çeşitlerine göre sınıflandırıldığına değinmiş, ancak çalışmanın konusu nedeniyle ayrıntıya girmemiştir (Ivanics 1994: 110). Buna göre Kırım tiyış defterlerinde yer alan esame listeleri Kırım Hanlığı devlet ricali ve bunlar için kullanılan terminolojiyi aydınlatmada birinci elden kaynak teşkil etmektedir. Defterlerin han sarayı, kalgay ve nureddin sultanların sarayları olmak üzere üç ayrı liste olarak hazırlanması buralarda görev alan saray erkânını tespit etme bakımından da incelemeye değerdir. Ayrıca defterlerde gözetilen protokol, saraylarda görev alan devlet adamları arasındaki hiyerarşiyi belirlemede de önemlidir.

Çalışmada, Kırım Hanlığı döneminden günümüze ulaşmış üç tiyış defterinde yer alan devlet ricali, belgelerdeki protokol sırası göz önünde bulundurularak tasnif edilmiş ve ilgili terminoloji tespit edilmiştir. Çalışmanın Kırım Hanlığı ile ilgili yapılan dil ve tarih çalışmalarına katkı sağlaması, özellikle Kırım Hanlığı'nın 17. yüzyılda kullandığı idari terminolojinin tespitine yardımcı olması amaçlanmaktadır.

2. Kırım Hanlığı Dönemine Ait Tiyiş Defterleri

Kırım Hanlığı döneminden günümüze ulaşan *tiyış defterlerinin* orijinalleri, Rusya Dışişleri Bakanlığı Arşivi'ndeki diplomatik yazışmalar arasında yer almaktadır. Bu belgeler, V. V. Velyaminov Zernov'un arşivdeki belgelerin orijinallerinden hareketle matbu Arap harfleriyle yeniden dizdirdiği 378 adet yarlık ve hat⁷ arasında mevcuttur⁸. Bu üç belgeden ilki, İnalet Gerey Han (1635-1637)

⁷ V. V. Velyaminov Zernov, ilgili arşivde bulunan 378 adet yarlık ve hattı matbu Arap harfleriyle yeniden dizdirmiş ve H. Feyizhanov'un yardımlarıyla birlikte (*Materialy Dlya İstorii Krimskogo Hanstva*) 1864 yılında St. Petersburg'da neşretmiştir. A. Melek Özyetgin ve İlyas Kemalolu, 2009 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından basılan çalışmalarında ilgili belge külliyyatının Türkiye'de tanıtılmasına yardımcı olmuşlar, belgelerin tanıtımı ve dil ve üslup özelliklerini içeren bilgilerle birlikte yazışmaların yeni bir tıpkıbasım neşrini hazırlamışlardır (bk. Zernov 2009). Faysal Okan Atasoy, bu neşriyatı çeviri yazılı hâliyle metin (I. cilt) ve dizin (II. cilt) olmak üzere 2017 yılında Türk Dil Kurumunda yayımlamıştır (bk. Zernov 2017a, Zernov 2017b).

⁸ Çalışmada tiyış defterleri, Zernov neşriyatındaki matbu harflerle dizdirilen Arap harfli orijinal metinler üzerinden incelenmiş (bk. Zernov 2009) ve yapılan atıflarda neşriyattaki orijinal belge numarası verilmiştir. Atıflarda orijinal belge numarasından sonra yazılan satır numarası, metnin sonuna kadar sayılarak yazılmıştır.

dönemine ait 31 numaralı tiyiş defteridir. 1635 tarihli bu defterde *hân* ve *nûre'd-dîn sultân* sarayı için talep edilen *hazîne* ve *tiyiş* listesi mevcut olmakla birlikte *kalğay* (*kalğa*) *sultân* ve maiyetine ait esame listesi eksiktir.

Neşriyattaki diğer iki *tiyiş defteri* (no. 35 ve no. 40) ise Bahadır Gerey Han (1637-1641) döneminden kalma ve 1638 yılında yazılmış belgelerdir. Bu *defterlerde*, *hân*, *kalğay* ve *nûre'd-dîn sultân* saraylarında aynı ve nakdi ödeme alacak kişilerin tamamı ayrıntılı olarak mevcuttur.

Belgelerde aynı ve nakdi ödemeleri ifade eden farklı terimler mevcuttur. Han, kalğay ve nureddin sultanlara özel sipariş edilen eşyaların tamamı *hazîne* (KHYH 31/3, 35/3, 40/4) olarak geçerken hanedan üyeleri ve saray personeline gelen ödemeler *tiyiş* (KHYH 31/63, 83; 35/2, 97; 40/5, 91) olarak adlandırılmıştır. Bununla birlikte *hazîne* ödemelerinin dışında han ve sultanlara yapılan ve nispeten daha az miktarda olan *koltka*⁹ (KHYH 31/20, 35/16, 40/12), *mübârek bād* (KHYH 35/580) ve *bölek* “hediye” (KHYH 35/84-95) adı verilen fazladan ödemeler de mevcuttur.

Tiyiş defterlerinde haremın esame listesinden sonra devlet ricaline yer verilmiş ve bu kısımda protokol sırası gözetilmiştir. Protokol, sipariş edilen kürklerin değerlerine göre sırasıyla *şamur*, *zerdeva*, *şirt* ve *karın* olmak üzere sıralanmıştır. Buna göre devlet ricali arasında en üst mertebede olanlar *samur ton* (Krm. ton “kürk”), rütbece bir altta yer alanlar *zerdeva ton* listesinde yer almışlardır. Sarayda görev yapan ikinci sınıf devlet adamları ise *şirt* ve *karın ton* alanlar arasında bulunmuşlardır.

2.1. Defterlerde Esame Listesinin Hazırlanması

Tiyiş defterlerinde oluşturulan listelerin Kırım Hanlığı'nda belirli bir usul ve nizama göre hazırlandığı görülmektedir. Buna göre defterlerde sırasıyla hanın (KHYH 31/1-189, 35/1-368, 40/1-315), kalğay (kalğa) sultanın (KHYH 35/369-526, 40/316-387), nureddin sultanın (KHYH 31/190-237, 35/527-617, 40/388-442) ve hanın kardeşleri olan sultanların (KHYH 35/618-720, 40/443-491) saray maiyeti ayrı olarak yazılırdı. Bu maiyetin tamamı listelenirken Kırım sarayındaki harem halkında ve devlet ricalindeki hiyerarşik düzen gözetilirdi.

Hanın saray halkının yazıldığı esame listesinde ilk olarak haremde iskân eden hanedan mensupları ile burada çalışan personeller zikredilir, bu kişilere sipariş edilen eşyalar isimlerin yanında belirtilirdi (KHYH 31/1-84, 35/1-133, 40/1-87). Defterlerin ilk bölümünü teşkil eden bu kısım en başta *hân*, hanın validesi *ana biyim*¹⁰ ve hanın eşleri *uluğ biyim*, *ikinci biyim*, *üçüncü biyim*, *dördüncü biyim* biçiminde listelenirdi (KHYH 31/1-44, 35/1-46, 40/1-57). Sonrasında han

⁹ No. 35 ve No. 40'ta *koltka* (KHYH 35/387, 40/332).

¹⁰ < Krm. biyim “hanın annesi ile eşine verilen saray unvanı” < ET. begim “hanın hanımına verilen unvan” (TMEN II 831) < bēg “boy yöneticisi” + im “1. teklik kişi iyelik eki”. Kelimenin Eski Türkçede *beg* kelimesi üzerine gelen 1. teklik kişi iyelik ekiyle birlikte kalıplaştığı ve begim/begüm biçiminde hükümdar hanımı için kullanılan ayrı bir terim anlam kazandığı görülmektedir (bk. TMEN II 831). Kırım Hanlığı idari teşkilatında hanın validesi için *ana biyim*, birinci eşi için ise *uluğ/ulu biyim* terimi kullanılmıştır.

oğulları *sultānlar* (KHYH 31/41-51, 35/41-50) ile hanın kızları ve kız kardeşleri *hānī¹¹ sultānlar* (KHYH 31/52-64, 35/51-63, 40/48-68) gelirlerdi. Hanedan üyelerinden sonra ise haremde görev yapan dört hanım odalık olan *baş bikeç¹²*, *ikinci bikeç*, *üçüncü bikeç*, *dördüncü bikeç* (KHYH 31/64-79, 40/59-85) ve dört *hādım ağa¹³* (KHYH 35/40, 40/79) ve Enderun görevlisi dört *iç oğlan¹⁴* (*iç oğul*) (KHYH 49/84) yazılırdı.

Harem halkından sonra Kırım sarayındaki devlet ricalı, hiyerarşik bir düzene göre sıralanırdı. Bu bölümde ilk olarak hanın baş veziri olan *kapu ağasının* adı geçer, ardından diğer *vezirler* yazılırdı (KHYH 31/85-189, 35/134-171, 40/88-104).

Vezirlerden sonra üst düzey devlet ricalini teşkil eden *manşıblı ağalar¹⁵* (KHYH 31/119-129, 149/165; 35/164-171) ile Kırım kabile aristokrasisinin en üst sınıfını oluşturan ailelerin reisleri olan *ķaraçı beglerinin* (KHYH 31/130-148, 35/172-194, 40/105-123) defteri gelirdi. Bu beylerden sonra hanın emektar kişileri *ihtiyār ağalar* ve *atalıklar* için defter yazılırdı (KHYH 35/145-157, 40/105-122).

Hanın emektar kişilerine ait defterlerden sonra Kırım Hanlığı'ndaki ikinci sınıf makamları işgal eden *ağa* ve *mīrzālar* listelenirdi (KHYH 31/166, 35/222-249, 40/174-200). Bu listelerdeki memurlar, bulunduğu mevkinin devletteki kıdem ve nüfuzuna göre sıralanırlardı. Devamında hanın kendi maiyetinde bulunan kişilerin isimleri yer alırdı. Bu kişileri uzun yıllardan beri hanın yanında bulunan yol arkadaşları *ķazaķtaşlar* (KHYH 35/250-289, 40/304-315) ile maiyetindeki diğer *mīrzā*, *oçaķ oğlanları* ve *kapu kulları* (KHYH 35/290-360) teşkil ederdi.

Han sarayına ait esame listesinden sonra ise kalgay ve nureddin sultanların saraylarında iskān eden kişilere ait tiyış defterleri sıralanırdı. Farklı saraylarda görev yapan aynı makamdaki kişilerin her birinde protokol farkı gözetilir, defterlerde bulunan kürklerin çeşit ve miktarı da bu duruma göre farklılık gösterirdi. Bahadır Gery Han dönemine ait 35 numaralı tiyış defteri (1638), saraylarda aynı isimli makamlarda görev yapan kişiler arasındaki hiyerarşiyi gösterme açısından iyi bir örnek teşkil eder. Adı geçen tiyış defterinde han ve sultanların baş veziri olan ve devlet ricalinin en üst mertebesinde bulunan *kapu ağaları*, bulunduğu konum itibarıyla tüm saraylarda *şamur tiyış* alırlar, ancak sipariş edilen kürk miktarı bakımından birbirlerinden ayrılırlardı. Buna göre hanın

¹¹ < Krm. hānī “Gery hanedanı mensubu hanımlara verilen unvan” < Far. hān “prens, asilzade” (Steingass, 1998: 443b) + ī “nispet eki” < ET. kān/hān “kağan” (ED630a). Kırım sarayında *hānī* unvanı, *hān*, *kalga* ve *nīre'd-dīn sultānların* kız ve kız kardeşlerine verilen unvandır.

¹² < Krm. bikeç “haremde görev yapan odalık” < ET. bēg + eç “küçültme eki” (ED325a). Kırım sarayında *bikeç*, han ve Gery sultanların haremde odalık olarak görev yapan soylu hanımlara verilen unvandır. Ayrıca bk. (Matuz 1964: 138).

¹³ No. 31'de *hādım-ı harem* (KHYH 31/81).

¹⁴ Sarayda Enderun'da görev alan dört *iç oğlan* (*iç oğul*), defterlerde harem halkının tiyışlerinin verildiği bölümde yer alır (KHYH 40/84). Listelerde *iç oğlanlar* ile *hādım ağalarının* tiyışleri hususi olarak yazılmayıp Harem'de görev alan *bikeçler* ile aynı miktarda sipariş edilmiştir (KHYH 31/80-84, 40/83-86). Defterlerdeki bu açıklamadan hareketle çalışmada listelenen esame listelerinde *hādım ağaları* ve *iç oğlanlar*, *bikeçlerde* olduğu gibi *birinci*, *ikinci*, *üçüncü* ve *dördüncü* olmak üzere listelenmiştir.

¹⁵ No. 31'de *ağayān-ı manşıb* (KHYH 31/126).

kapu ağasının rütbece en yukarıda bulunmasından hareketle bu kişinin tiyiş defterinde toplam 32 parça kürk ve çeşidi yer almış¹⁶ (KHYH 35/134-144), bu sayı protokolde ondan daha aşağıda bulunan kalgay sultanın *kapu ağasında* 22 parçaya¹⁷ düşürülmüştür (KHYH 35/478-490). Aynı defterde nureddin sultan *ağasına* ait *şamur tiyiş* 9 parça¹⁸ ile sınırlandırılmıştır (KHYH 35/591-601).

Tiyiş defterlerinde *kapu ağası* dışındaki devlet ricalinde de bu hiyerarşi göz önünde bulundurulmuştur. Hansaray'da hanın *manşıblı*¹⁹ *ağaları* arasında zikredilen *kilerci başı*, *defter-dār efendi*, *kapucu başı* ve *dīvān kâtibi*, *şamur tiyiş* alacaklar listesinde (KHYH 35/146-171) iken kalgay sultanın sarayında bu makamlarda görev alan kişiler *zerdeva tiyiş* alacaklar kısmına (KHYH 35/493-506) eklenmiştir. Aynı tiyiş defterinde nureddin sultan sarayında görev alan *manşıblı ağalar* ise *şirt tiyiş* alan devlet ricali arasındadır (KHYH 35/603-610). Buna göre sarayda hanedan mensupları ve üst düzey devlet adamlarına sipariş edilen *şamur tonun* yalnızca hanın *manşıblı ağalarına* layık görüldüğü, kalgay sultanın *ağalarına* ise değer bakımından *şamur kürkten* bir kademe alta olan *zerdeva ton* verildiği anlaşılmaktadır. Nureddin sultanın *ağalarına* ise protokol gereğince *zerdevadan* bir derece aşağıda olan *şirt ton* sipariş edildiği görülmektedir.

2.1.1. 31 Numaralı Tiyiş Defterinde Esame Listesi

2.1.1.1. Hansaray'a Ait Liste

2.1.1.1.1. Harem

- *Şamur tiyiş alanlar*
 - *Hān* (KHYH 31/5-26)
 - *Ana biyim* “valide sultan” (KHYH 31/27-33)
 - *Ulu biyim* “hanın birinci eşi” (KHYH 31/27-33)
 - *İkinci, üçüncü ve dördüncü biyim* (KHYH 31/34-48)
 - Han oğlu *sulṭān* (KHYH 31/41-51)

¹⁶ 35 numaralı tiyiş defterinde hanın *kapu ağası* için “bir *şamur ton*, bir *zerdeva ton*, beş *şirt ton*, iki *cüft borklig şamur*, iki *top şamur*, beş *karın ton*, sekiz *tahta şirt*, sekiz *tahta karın*” talep edilmiştir (KHYH 35/134-144).

¹⁷ 35 numaralı tiyiş defterinde kalgay sultanın *kapu ağası* için “bir *şamur ton*, bir *zerdeva ton*, dört *kunduzlu şirt ton*, dört *karın ton*, bir *kunduzsuz zerdeva*, dört *tahta şirt*, dört *tahta karın*, bir *cüft şamur*, bir *tilki bork*” sipariş edilmiştir (KHYH 35/478-490).

¹⁸ 35 numaralı tiyiş defterinde nureddin sultanın *ağası* için “bir *şamur ton*, bir *zerdeva ton*, bir *şirt ton*, bir *karın ton*, iki *tahta şirt*, iki *tahta karın*, bir *tilki bork*” talep edilmiştir (KHYH 35/591-601).

¹⁹ < Krm. manşıb “Kırım Hanlığı’nda sarayda veya taşrada üst düzey memurluk” < Ar. manşıb “tayin olunan mahal, büyük memuriyet, makam” (KT 752). Kırım Hanlığı’nda üst düzey askerî ve sivil memurlar *manşıblı ağalar* olarak adlandırılırdı. *Manşıb* terimi için ayrıca bk. (İpşirli 2003: 4).

- Han kızları *hānī sulṭānlar* (KHYH 31/53-63)
- Han kardeşleri *hānīler* (KHYH 31/53-63)
- *Baş bikeç* “kadın baş odalık” (KHYH 31/65-71)
- *Hādım-ı harem* “harem ağası” (KHYH 31/80-82)
- *Zerdeva tiyiş alanlar*
 - *İkinci bikeç* (KHYH 31/80-82)
 - *İkinci hādım-ı harem* (KHYH 31/80-82)
- *Şırt tiyiş alanlar*
 - *Üçüncü ve dördüncü bikeç* (KHYH 31/64-79)
 - *Üçüncü ve dördüncü hādım-ı harem* (KHYH 31/80-82).

2.1.1.1.2. Enderun ve Birun

- *Şamur tiyiş alan vezirler* (KHYH 31/85-118)
- *Semmūriyān* (KHYH 31/120)
 - *Şamur tiyiş alan manşıtblı ağalar* (KHYH 31/120-129)
 - *Şamur tiyiş alan karaçıtı begleri* (KHYH 31/131-148)
 - *Şamur tiyiş alan diğere ağa, beg ve mīrzālar* (KHYH 31/120-124)
 - *İç oğul* “iç oğlan” (KHYH 31/80-82)
- *Zerdevacıyān* (KHYH 31/150)
 - *Zerdeva tiyiş alan ağa ve mīrzālar* (KHYH 31/150-165)
 - *İkinci iç oğul* (KHYH 31/80-82)
- *Şırt Tonçıyān* (KHYH 31/167)
 - *Şırt tiyiş alan ağa ve mīrzālar* (KHYH 31/167-178)
 - *Üçüncü ve dördüncü iç oğul* (KHYH 31/80-82)
- *Karın Tonçıyān: Karın tiyiş alan ağa ve mīrzālar* (KHYH 31/179-189).

2.1.1.2. Nureddin Sultan Sarayı'na Ait Liste

2.1.1.2.1. Harem

- *Şamur tiyiş alanlar*
 - *Nūre'd-dīn sulṭān* (KHYH 31/190-198)
 - *Ana Biyim* (KHYH 31/199-204)
- *Zerdeva tiyiş alanlar: Ulu Biyim* (KHYH 31/205-210)
- *Şırt tiyiş alanlar*

- *İkinci Biyim* (KHYH 31/211-218)
- *Hazîne-dâr Bikeç* (KHYH 31/211-218)
- *Karın tiyiş alanlar: Hādım-ı Harem Ağa* (KHYH 31/234-236)

2.1.1.2.2. Enderun ve Birun

- *Şamur tiyiş alan kapu ağası tiyiş listesi* (KHYH 31/219-224)
- *Zerdeva tiyiş alan ağa ve mürzâlar* (KHYH 31/225-228)
- *Şirt tiyiş alan ağa ve mürzâlar* (KHYH 31/229-233)
- *Karın tiyiş alan ağa ve mürzâlar* (KHYH 31/234-238).

2.1.2. 35 Numaralı Tiyiş Defterinde Esame Listesi

2.1.2.1. Hansaray'a Ait Liste

2.1.2.1.1. Harem

- *Şamur tiyiş alanlar*
 - *Hân* (KHYH 35/4-23)
 - *Ana biyim* (KHYH 35/24-29)
 - *Ulu biyim* (KHYH 35/24-29)
 - *İkinci, üçüncü ve dördüncü biyim* (KHYH 35/30-46)
 - *Han kızları hânî sultânlar* (KHYH 35/52-63)
 - *Han kardeşi hânî sultânlar* (KHYH 35/52-63)
 - *[Baş Bikeç]²⁰* (KHYH 35/64-69)
 - *Han oğulları sultânlar* (KHYH 35/96-103)
 - *Hādım-ı harem* (KHYH 35/78-81)
- *Zerdeva tiyiş alanlar*
 - *Han oğlu sultân* (KHYH 35/41-46)
 - *[İkinci bikeç]* (KHYH 35/64-69)
 - *İkinci hādım-ı harem* (KHYH 35/78-81)
- *Şirt tiyiş alanlar*
 - *[Üçüncü] ve dördüncü bikeç* (KHYH 35/64-82)
 - *Üçüncü ve dördüncü hādım-ı harem* (KHYH 35/78-81)

²⁰ Orijinal matbu metinde boş olmakla birlikte, listedeki mevcut hiyerarşiden hareketle bu kısmın *baş bikeç* tiyişi olduğu anlaşılır. Bk. (KHYH 31/65-71).

2.1.2.1.2. Enderun ve Birun

- *Şamur tiyiş alanlar*
 - Vezirler (KHYH 35/134-161)
 - İhtiyar ve emektar *ağalar* (KHYH 35/145-157)
 - *Mansıblı ağalar* (KHYH 35/164-171)
 - *Karaçı begleri* (KHYH 35/172-201)
 - *Muşahib, kazaktaş ve kapu kullarından oçak oğulları* (KHYH 35/250-271)
 - *İç Oğul* (KHYH 35/78-81)
- *Zerdeva tiyiş alan devlet ricali*
 - *Ağalar, mîrzâlar ve çelebiler* (KHYH 35/202-221)
 - *Kazaktaşlar (begler, ağalar ve çelebiler)* (KHYH 35/272-289)
 - *Kapu kulları, oçak oğlanları, ağa oğulları, mîrzâlar* (KHYH 35/290-324)
 - *Han oğulları sultanların atalıkları ve kapu ağaları* (KHYH 35/107-114)
 - *İkinci iç oğul* (KHYH 35/78-81)
- *Şırt tiyiş alan devlet ricali*
 - *Ağalar ve mîrzâlar* (KHYH 35/222-234)
 - *Çerkez kökenli ağa ve mîrzâlar* (KHYH 35/327-345)
 - *Kapu kulları* (KHYH 35/346-363)
 - *Han oğulları sultanların hazîne-dârları ve aқтаçaları* (KHYH 35/107-114)
 - *Üçüncü ve dördüncü iç oğul* (KHYH 35/78-81)
- *Qarın tiyiş alan ağalar, mîrzâlar ve çelebiler* (KHYH 35/235-249).

2.1.2.2. Kalğa Sultan Sarayı'na Ait Liste

2.1.2.2.1. Harem

- *Şamur tiyiş alanlar*
 - *Kalğa sultân* (KHYH 35/369-392, 423-435)
 - *Ana Biyim* (KHYH 35/393-400)
 - *Ulu Biyim* (KHYH 35/401-412)

- Kalga oğlu *sulṭān* (KHYH 35/422-451)
- Kalga kızları *ḥānī sulṭānlar* (KHYH 35/455-463)
- *Zerdeva tiyiş* alanlar
 - *İkinci biyim* (KHYH 35/401-412)
 - *Baş bikeç* (KHYH 35/413-422)
- *Şırt tiyiş* alanlar
 - *Hādım ağa* (KHYH 35/423-438)
 - *İkinci bikeç* (KHYH 35/413-422)

2.1.2.2.2. Enderun ve Birun

- *Şamur tiyiş* alan vezirler: *Kapı ağası*, *ḥazīne-dār başı*, *aktacı beg* (KHYH 35/478-503)
- *Zerdeva tiyiş* alan devlet ricali
 - *Manşıblı ağalar* (KHYH 35/493-506)
 - *Mīrzālar* (KHYH 35/520-526)
- *Şırt tiyiş* alan devlet ricali
 - *Beg*, *mīrzā*, *çelebi* ve *kazaktaşlar* (KHYH 35/465-474)
 - *Kalga oğlu sulṭānın atalığı* (KHYH 35/442-451)
 - *Kalga oğlu sulṭānın ağası* (KHYH 35/442-451)
- *Karın tiyiş* alan devlet ricali
 - *Manşıblı ağalar* (KHYH 35/507-518)
 - *Mīrzālar* (KHYH 35/520-526)

2.1.2.3. Nureddin Sultan Sarayı'na Ait Liste

2.1.2.3.1. Harem

- *Şamur tiyiş* alanlar
 - *Nüre'd-dīn sulṭān* (KHYH 35/527-538, 579-588)
 - *Ana biyim* (KHYH 35/541-549)
 - Nureddin sultanın oğlu *sulṭān* (KHYH 35/550-556)
- *Zerdeva tiyiş* alanlar
 - *Ulu biyim* (KHYH 35/540-549)
 - *İkinçi biyim* (KHYH 35/550-560)
 - Nureddin sultanın kızı *ḥānī sulṭān* (KHYH 35/561-570)

2.1.2.3.2. Enderun ve Birun

- *Şamur tiyiş alan kapu ağası* (KHYH 35/591-596)
- *Zerdeva tiyiş alan hazîne-dâr başı* (KHYH 35/591-596)
- *Şırt tiyiş alan devlet ricali*
 - Nureddin sultanın kızı *hânî sultân atalığı, ağası, aktacısı* ve *hazîne-dârı* (KHYH 35/561-578)
 - *Diğer manşıblı ağalar* (KHYH 35/603-610)
 - *Çazaktaşlar* (KHYH 35/611-617)

2.1.3. 40 Numaralı Tiyiş Defterinde Esame Listesi

2.1.3.1. Hansaray'a Ait Liste

2.1.3.1.1. Harem

- *Şamur tiyiş alanlar*
 - *Hân* (KHYH 40/6-20, 21-26)
 - *Ana biyim* (KHYH 40/27-36)
 - *Ulu biyim* (KHYH 40/27-36)
 - *İkinçi, üçüncü, dördüncü biyim* (KHYH 40/37-57)
 - *Han kızı hânî sultân* (KHYH 40/58-68)
- *Zerdeva tiyiş alanlar*
 - *Hanın kız kardeşleri hânî sultânlar* (KHYH 40/49-57)
 - *Baş bikeç* (KHYH 40/58-67)
 - *İkinçi ve üçüncü bikeç* (KHYH 40/69-77)
 - *Hādım ağa* (KHYH 40-78-80)
 - *İkinçi ve üçüncü hādım ağa* (KHYH 40/78-80)
- *Şırt tiyiş alanlar*
 - *Dördüncü bikeç* (KHYH 40/78-85)
 - *Dördüncü hādım ağası* (KHYH 40/78-80).

2.1.3.1.2. Enderun ve Birun

- *Samur tiyiş alan devlet ricali*
 - *Vezirler* (KHYH 40/88-104)
 - *Şirin ve Mankıt Beyi* (KHYH 40/105-123)

- Hanın ihtiyar ağa ve kulları: *Beg, atalık ve mîrzâlar* (KHYH 40/105-122)
- *Çapuçı başı ve kilerci başı* (KHYH 40/124-135)
- *Diğer karaçı begleri* (KHYH 40/124-146)
- *Dîvân kâtibi* (KHYH 40/147-155)
- Hanın *kazaktaşları* (KHYH 40/304-315)
- *Zerdeva tiyiş alan devlet ricali*
 - *Manşıblı ağalar, begler ve mîrzâlar* (KHYH 40/156-173)
 - *Hanzade sultanların atalıkları* (KHYH 40/208-213, 222-229, 237-246, 254-263, 271-280)
 - *İç oğlan* (KHYH 40/83-86)
 - *İkinci ve üçüncü iç oğlan* (KHYH 40/83-86)
- *Şırt tiyiş alan devlet ricali*
 - *Mîrzâ, beg, ulan ve çelebiler* (KHYH 40/174-184)
 - *Hanzade sultanların ağaları* (KHYH 40/208-214, 223-229, 238-246, 254-263, 271-280)
 - *Dördüncü iç oğlan* (KHYH 40/83-86)
- *Çarın tiyiş alan devlet ricali: Manşıblı ağalar, mîrzâlar ve ulanlar* (KHYH 40/185-196).

2.1.3.2. Kalga Sultan Sarayı'na Ait Liste

2.1.3.2.1. Harem

- *Şamur tiyiş alanlar*
 - *Çalga sultân* (KHYH 40/316-330, 40/331-338)
- *Zerdeva tiyiş alanlar*
 - *Ulu biyim* (KHYH 40/340-345)
 - *İkinci biyim* (KHYH 40/346-351)
- *Çarın tiyiş alanlar*
 - *Harem ağası* (KHYH 40/352-364).

2.1.3.2.2. Enderun ve Birun

- *Şamur tiyiş alan devlet ricali*
 - *Çapu ağası* (KHYH 40/352-362)
 - *Hazîne-dâr başı* (KHYH 40/365-376)

- *Zerdeva tiyiş* alan devlet ricali: *Manşıblı ağalar* (KHYH 40/365-379)
- *Karın tiyiş* alan devlet ricali: *Manşıblı ağalar* (KHYH 40/380-384).

2.1.3.3. Nureddin Sultan Sarayına Ait Liste

2.1.3.3.1. Harem

- *Şamur tiyiş* alanlar
 - *Nūre'd-dīn sultān* (KHYH 40/388-400)
- *Zerdeva tiyiş* alanlar
 - *Ulu biyim* (KHYH 40/401-406)
 - *İkinçi biyim* (KHYH 40/407-412)

2.1.3.3.2. Enderun ve Birun

- *Zerdeva tiyiş* alan devlet ricali
 - *Kapı ağası* (KHYH 40/413-424)
 - *Hazīne-dār başı* (KHYH 40/413-424)
- *Şırt tiyiş* alan devlet ricali
 - *Aқтаçı beg* (KHYH 40/425-437)
 - *Manşıblı ağalar* (KHYH 40/425-435)
- *Karın tiyiş* alan devlet ricali (KHYH 40/438-442).

2.2. Defterlerde Sipariş Edilen Eşyalar

Tiyiş defterlerinde kişilere özel olarak sipariş edilen eşyalar türlerine göre ayrılır ve sayılarıyla birlikte verilir. Rusya tarafından aynı ve nakdi olmak üzere yapılan bu ödemelerin büyük bir kısmını Rus coğrafyasından sipariş edilen kürkler teşkil ederdi. Hanedan mensuplarına gelen kürkler, tür olarak aynı olmakla birlikte protokole göre miktar olarak değişirdi.

Han, kalgay ve nureddin sultanlara gelen *hazīne*, *koltka*, *mübarek bādlar* ve *bölekler*, *şamur ton* “samur kürk”, *sīm dökümlü şamur ton*²¹ “simli samur kürk”, *qara tilki bōrk* “kara tilki postundan imal edilen bōrk”, *top şamur*, *bōrklik şamur* “bōrklik samur postu”, *sīm dökümlü kırmızı çuqa*²² “simli kırmızı çuha”, *zerdeva ton* “ağaç sansarı kürkü”, *cılkafa ton* “cılkafa (tilki postu) kürk”, *aş ton* “kakım kürk”, *şırt ton* “hayvanın sırt postundan imal edilen kürk”, *karın ton* “hayvanın karın postundan imal edilen kürk”, *şīr-māhī* “mors dişi”, *inci tesbiḥ* ve *şom aqçadan* “altın para” oluşurdu (KHYH 31/5-25, 191-198; 35/3-23, 424-435, 580-588; 40/6-26, 332-337).

²¹ No. 31'de *semūr ton*, *ma'ō dökme sīm* “simli samur kürk” (KHYH 31/6-7).

²² No. 31'de *kırmızı çuqa*, *ma'ō dökme sīm* (KHYH 31/9-10), no.35'te *bir kırmızı çuqa*, *sīm dökümlü* (KHYH 35/4-5).

Diğer hanedan üyeleri ve saray personeline *tiyiş* adı altında yapılan aynı ödemeler ise *şamur ton*, *zerdeva ton*, *şirt ton*, *yakalı şirt ton*, *karın ton*, *yakalı karın ton* ve *börklerden* meydana gelirdi (KHYH 31/27-187, 200-237; 35/25-82). *Tiyiş* ödemelerinin büyük bir kısmı aynı olarak yapılmış olup han kardeşleri sultanlar (KHYH 35/625-626) ile ileri gelen bey ve mirzalar için (KHYH 31/139) *şom akça* veya *şom nukraç* adı altında altın para talep edildiği de olurdu.

3. Tiyiş Defterlerine Göre Devlet Ricali ve Terminolojisi

Tiyiş defterlerinde, han, kalgay sultan ve nureddin sultan saraylarının Enderun ve Birun bölümlerinde görev alan devlet ricalinin sıralandığı listelerde protokol gözetilmiştir. Belgelerde *şamur* ve *zerdeva tiyiş* alan kişilerin devlet ricalinde birinci sınıf makamları teşkil ettiği, bu kürklerden değerce aşağıda olan *şirt* ve *karın tiyişlerin* ise ikinci sınıf makamları teşkil ettiği anlaşılır.

3.1. Hansaray’da Devlet Ricali

Tiyiş defterlerindeki listeye göre Hansaray’da sarayın Enderun ve Birun bölümlerinde görevli, *şamur* ve *zerdeva tiyiş* alan birinci sınıf devlet ricali şunlardır: *Kapu ağası*²³ “kapı ağası, başvezir” (KHYH 31/86, 35/135), *hazîne-dâr başı* (KHYH 31/102, 35/135, 40/91), *kâtib-i dîvân*²⁴ “divan kâtibi” (KHYH 31/111, 35/146), *aktacı beg* “mirahur” (KHYH 31/127, 35/166-167, 40/108-109), *kapuçı başı*²⁵ “kapıcıbaşı” (KHYH 31/127, 40/125), *kilerci başı* (KHYH 31/127, 35/166-167, 40/125), *balcı başı*²⁶ (KHYH 31/127, 35/166-167), *defter-dâr efendi* (KHYH 31/151-152, 35/166-167, 204-205; 40/161-162), *kapuçular kethüdâsi*²⁷ “kapıcılar kethüdâsi” (KHYH 35/207, 40/164), *atalık* “hanzadeleri yetiştiren kişi” (KHYH 31/121, 35/152, 40/114), *muşâhib* “hanın sohbet arkadaşı” (KHYH 35/215-216, 251), *kazaktaş* “han maiyetindeki yoldaş” (KHYH 35/251, 40/305), *oçak oğulları* “kapı kullarından ocak oğulları” (KHYH 35/252), *iç oğul*²⁸ (KHYH 35/79), *müftî efendi*²⁹ (KHYH 35/204-205, 40/158), *kâzî asker efendi*³⁰ (KHYH 31/151-152, 40/158-189), *kâtib-i hazîne* “hazine katibi” (KHYH 31/158-159, 40/164-165), *tat ağası* “Kırım Hanlığı’nda yabancı tebaadan sorumlu memur” (KHYH 31/158, 35/210-211, 40/167), *küçük hazîne-dâr* (KHYH 31/158-159,

²³ No. 40’ta *kapu ağası* (KHYH 40/91).

²⁴ No. 40’ta *dîvân kâtibi* (KHYH 40/148).

²⁵ No. 35’te *kapuçı başı* (KHYH 35/166-167).

²⁶ No. 35 ve no. 40’ta *balcı başı* (KHYH 35/237-238, 40/187). *Balcı başılar* no. 31 ile no. 35’te *şamur tiyiş* alan üst düzey devlet ricali arasında görülür (KHYH 31/127, 35/166-167). Bununla birlikte bu makam, no. 35’in *karın tiyiş* alan saray personeli listesinde de mevcuttur. Ayrıca no. 40’ta yalnızca *karın tiyiş* alan ikinci sınıf ağalar arasında yer almıştır.

²⁷ No. 31’de *kapu kethüdâsi* (KHYH 31/121) ve *kethüdâ-yı bevvâbân* (KHYH 13/156-157).

²⁸ No. 31’de *gülâmân-ı birün* (KHYH 31/81); no. 40’da *iç oğlan* (KHYH 40/84).

²⁹ No. 31’de *şeyhü’l-islâm müftî efendi* (KHYH 31/151-152).

³⁰ No. 35’te *kâzî asker efendi* (KHYH 35/204-205).

35/210-211, 40/167), *sarāy kātibi* (KHYH 31/160, 35/210, 40/167), *serrāc başı*³¹ (KHYH 31/160, 40/167).

Hansaray'ın Enderun ve Birun bölümlerinde görev yapan, *şirt* ve *şarın tiyiş* alan ikinci sınıf devlet ricalini ise şu makamlar teşkil eder: *Çerü başı* “çeribaşı” (KHYH 35/228), hanzade sultanların *hazîne-dār* ve *aktaçıları* “mirahur” (KHYH 35/109), han maiyetindeki *mürzā* (KHYH 31/168, 35/225, 40/177), *çelebi* (KHYH 35/228, 40/181) ve *ulanlar* “Cengiz Han soyuna mensup hanzadeler” (KHYH 31/168, 35/225, 40/177), Hanzade sultanların *atalık* (KHYH 40/208) ve *ağaları* (KHYH 40/208), saray *kethudaları* (KHYH 31/182, 35/238, 40/187), *çāşnigir başı* (KHYH 31/181-182, 35/237-238, 40/187), *cebeci başı*³² (KHYH 31/181-182, 35/237-238, 40/187), *çadircı başı* (KHYH 31/181-182, 35/237-238, 40/187), *toğancı başı* “doğancıbaşı” (KHYH 31/181-182, 35/237-238, 40/187), *mehter başı* (KHYH 31/181, 35/237-238, 40/188), *topçı başı* “topçubaşı” (KHYH 31/181, 35/237-238, 40/188), *balçı başı*³³ “balcıbaşı” (KHYH 35/237-38, 40/187), saray hizmetindeki *ulanlar* “Cengiz Han soyuna mensup hanzadeler” (KHYH 31/184, 35/238, 244).

3.2. Kalgay Sultanın Sarayında Devlet Ricali

Tiyiş defterlerinde kalgay sultanın sarayında görev yapan üst düzey devlet ricalini şu makamlar teşkil eder: *Şapu ağası* (KHYH 35/479, No. 40/353), *hazîne-dār başı* (KHYH 35/479, 40/366), *aktacı beg* (KHYH 35/494, 40/368-369), *defter-dār efendi* (KHYH 35/496-497, 40/368-369), *sultān kâzîsi*³⁴ “kalgay sultan sarayı kadısı” (KHYH 35/496-497), *şapuçı başı* (KHYH 35/496, 40/368-369), *mürzālar* (KHYH 35/508, 521), *dīvān kātibi* (KHYH 40/372), *kilerci başı* (KHYH 40/372-272), *küçük hazîne-dār* (KHYH 40/372).

Kalgay sultan sarayının Enderun ve Birun bölümlerinde görev alan ve defterlerde *şirt* ve *şarın tiyişe* layık görülen devlet ricali şunlardır: *Cebeçi başı* (KHYH 35/471), kalgay oğlu sultanın *atalığı* (KHYH 35/443), kalgay oğlu sultanın *ağası* (KHYH 35/443), *balçı başı* “balcıbaşı” (KHYH 35/510, 40/382), *şullar ağası* “kapı kulu askerlerinin amiri” (KHYH 35/510, 40/382), *hazîne kātibi* (KHYH 35/510, 40/382), *şapuçular kethudası* (KHYH 35/513, 40/382), *serrāc başı* “saraçbaşı” (KHYH 35/513, 40/482), *çāşnigir başı* (KHYH 35/513, 40/382).

3.3. Nureddin Sultanın Sarayında Devlet Ricali

Tiyiş defterlerinde nureddin sultan sarayının Enderun ve Birun bölümlerindeki *şamur* ve *zerdeva tiyiş* alan üst düzey devlet ricali şu makamlardan oluşur: *Şapu*

³¹ No. 35'te *saraç başı* (KHYH 35/210).

³² No. 35'te “جله جى باشى” biçiminde yazılmıştır (KHYH 35/237-238). Diğer tiyiş defterleri (KHYH 31/181-182, 40/187) ile karşılaştırıldığında kelimenin aslen *cebeci başı* olduğu ve no. 35'teki imlânın hatalı olduğu anlaşılmaktadır. Krş. (Zernov 2017a: 221 *çileci-başı*).

³³ *Şamur tiyiş* alan *balcı başı* için bk. (KHYH 31/127, 35/166-167).

³⁴ No. 40'ta *kalğa kâzîsi* (KHYH 40/368).

*ağası*³⁵ (KHYH 31/220, 40/413), *hazîne-dâr başı* (KHYH 31/226, 35/592, 40/414), *mîr-âhûr başı*³⁶ (KHYH 31/226), *kapuçı başı*³⁷ (KHYH 31/226).

Defterlerde sarayın Enderun ve Birun bölümlerinde *şirt* ve *karın tiyiş* alan devlet ricali ise şunlardır: *Dîvân kâtibi*³⁸ (KHYH 35/605-606, 40/429), *defter-dâr efendi* (KHYH 31/230-231, 35/605, 40/429-431), *balcı başı*³⁹ (KHYH 31/230, 35/605, 40/440), *küçük hazîne-dâr* (KHYH 31/230, 35/605-605), *çāşnigîr başı* (KHYH 31/235, 35/607-608), *kapuçular kethudâsı* (KHYH 31/235, 35/607-608, 40/440), *serrâc başı* (KHYH 31/235, 35/607, 40/440), *kilerci başı* (KHYH 31/230, 35/606-606, 40/429-431), nureddin sultanın *atalığı* ve *emildeşi* “sütkardeş” (KHYH 35/614), nureddin sultanın kızı *hânî sultânın atalığı*, *ağası* ve *hazîne-dârı* (KHYH 35/562-563), *hazîne kâtibi* (KHYH 40/440).

4. Sonuç

Kırım Hanlığı’ndan Rus Çarlığı’na gönderilen üç tiyiş defterinde, Hansaray’da devlet ricali için kullanılan 40 farklı terim tespit edilmiştir. Kalgay ve nureddin sultan saraylarında ise devlet ricali ile ilgili yirmişer farklı terime rastlanmıştır. Buna göre devlette 17. yüzyılda han, kalgay ve nureddin sultanların sarayları olmak üzere temelde birbirinden ayrı üç teşkilatın olduğu ve bu teşkilatlar içinde görev alan saray personeli arasında belirli bir hiyerarşinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca kalgay ve nureddin olmayıp sarayda ikamet eden hanın kardeşi veya oğlu olan sultanların da nispeten sınırlı olmakla birlikte, kendilerine ait maiyetinin (KHYH 35/562, 618-721; 40/201-303) bulunduğu görülmektedir.

Tiyiş defterleri, Hansaray ile kalgay ve nureddin sultanların saraylarındaki teşkilat farklılıklarını göstermektedir. Nitekim birtakım makamların yalnızca hanın sarayında bulunduğu dikkat çekmektedir. Buna göre merkezi Bahçesaray’da bulunan *şeyhü’l-islâm müftî* ile *kāzî’askerin* yanı sıra, *tüfengci ağaları*, *fat ağası*, *sarây kâtibi*, *çadırıcı başı*, *toğancı başı*, *mehter başı* ve *topçı başı* yalnızca Hansaray’da mevcuttur.

17. yüzyıl Kırım saray teşkilatının, Altın Orda Hanlığı’ndan Kırım’a geçmiş geleneksel müesseseleri nispeten korumakla birlikte, çoğunlukla Osmanlı devlet teşkilatı etkisiyle yeniden şekillenen karma bir yapı teşkil ettiğini söylemek mümkündür. Tiyiş defterlerinde görülen *kapu ağası*, *hazîne-dâr başı*, *hazîne-dâr*, *kâtib-i dîvân* (*dîvân kâtibi*), *kapuçı başı*, *kilerci başı*, *balcı başı*, *defter-dâr efendi*, *kapuçular kethudâsı*, *kethudâ*, *oçak oğulları*, *iç oğul*, *kâtib-i hazîne* (*hazîne kâtibi*), *sarây kâtibi*, *serrâc* (*saraç*) *başı*, *çerü başı*, *çelebi*, *çāşnigîr başı*, *cebeci başı*,

³⁵ No. 35’te *sultân ağası* (KHYH 35/592).

³⁶ No. 40’ta *aktaçı beg* olarak yazılan bu makam *şirt tiyiş* alan devlet ricali arasında yer alır (KHYH 40/426).

³⁷ No. 35 ve no. 40’ta *kapuçı başı*, *şirt tiyiş* alan devlet ricali arasındadır (KHYH 35/605-606, 40/429-431).

³⁸ No. 31’de *kâtib-i dîvân* (KHYH 31/230).

³⁹ No. 40’ta *balcı başı* (KHYH 40/440).

çadırca başı, toğancı başı, mehter başı, topçı başı, kullar ağası ve mîr-âhûr başı gibi müessese ve unvanların Osmanlı tesiriyle Kırım saray teşkilatına girdiği anlaşılır.

Defterlerde, Kırım Hanlığı'nın gerek Altın Orda ile olan organik bağına işaret eden gerekse Kırım coğrafyasında özel bir anlam kazanmış terimler de mevcuttur. Devletin örfi düzenine göre hanın veliahdı olan *kalğay* (*kalğa/kağalğa*) ile aynı şekilde kalğay sultanın veliahdı olarak teşkil eden *nûre 'd-dîn* unvanı Altın Orda ve bakiyelerinden olan hanlıklarda da görülen geleneksel terimlerdir. Bununla birlikte Harem halkından olan *biyim, ana biyim, ulu biyim, hânî, bikeç, baş bikeç* ile Enderun ve Birun mensubu olan *ğaraçı, ğaraçı begi, mîrâ, aqtacı* (*aqtacı*) *beg, atalık, kazaktaş, emildeş, tat ağası, ulan* terimleri de kökü Altın Orda'ya dayanıp işleyiş ve anlam bakımından Kırım sahasında nihai hâlini alan terimlerdendir. Ayrıca tiyiş defterlerindeki *mîr-âhûr başı* ve *aqtacı beg* örneğinde olduğu gibi, Osmanlı sahasından geçen terimlerle temeli Altın Orda'ya dayanan eski terimlerin aynı makama işaret etmek üzere ikili olarak kullanıldığı da görülür.

5. Kısaltmalar

Ar.	: Arapça
Bk.	: Bakınız
ED	: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish (bk. Clauson 1972)
Far.	: Farsça
GH	: Gülbün-i Hânân (bk. Halim Giray 1870)
KHYH	: Kırım Hanlığı Yarlık ve Hatları (bk. Zernov 2009)
Krm.	: Kırım Tatarcası
Krş.	: Karşılaştırmız
KT	: Kamus-ı Türki (bk. Şemseddin Sami, 2015)
Mo.	: Moğolca
TMEN	: Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen (bk. Doerfer 1965)

6. Kaynakça

- ACAR, Serkan (2018). “Moskof Çarlarının Kırım Hanlarına Ödediği Bir Haraç Türü: Tiş-Tiyiş (Mors Dişi)”. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 15/60: 34-45.
- ARPACI, Mehmet; ÖZYETGİN A. Melek (2019). “Kırım Hanlığında Saray Protokolü”. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 16/62: 190-212.
- CLAUSON, Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford (ED).
- DERİN, Derya (2003). *Abdülğaffar Kırımı'nın Umdet'ül-Ahbar'ına (Umdet'üt-Tevarih) Göre Kırım Tarihi*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DOERFER, Gerhard (1965). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen II*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GmbH (TMEN).
- EVLIYA ÇELEBİ. *Seyahatnâme*. VII. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi, Bağdat Kitaplığı No: 308.
- FISHER, Alan (2009). *Kırım Tatarları* (Çev. Eşref B. Özbilen). İstanbul: Selenge.
- GOLDEN, P. B. (2011). “Vyxod: Aspects of Medieval Eastern Slavic-Altaic Culturo-Linguistic Relations”. *Studies on the Peoples and Cultures of the Eurasian Steppes*, (Edt. C. Hriban). Bucureşti-Brăla: Editura Academiei Române, 393-411.
- HALİM GİRAY (1870). *Gülbün-i Hânân*. İstanbul.
- IVANICS, Mária (1994). “Entstehung und Quellenwert der Krimtatarischen Tiyiş Defters”. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. 47/1/2: 105-112.

- İNALCIK, Halil (2017). "II. Gazi Giray (Bora) (1588-1596)". *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700*. (Edt. Emre Yalçın). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür, 193-197.
- İNALCIK, Halil (2017). "Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahib Giray Döneminde (1532-1551) Kırım Hanlığı". *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700* (Edt. Emre Yalçın). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür, 85-104.
- İNALCIK, Halil (2017). "Kalgay (Kalgay, Kalğa)". *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700* (Edt. Emre Yalçın). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 37-39.
- İNALCIK, Halil (2017). "Kırım Hanlığı'nın Teşkilatı". *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700* (Edt. Emre Yalçın). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür, 16-26.
- İNALCIK, Halil (2017). "Osmanlı-Rus Rekabetinin Kökeni ve Don-Volga Kanalı Girişimi". *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700* (Edt. Emre Yalçın). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür, 135-174.
- İPŞİRLİ, Mehmet (2003). "Mansıb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 28, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 4.
- KAYSUNİ-ZÂDE NİDÂİ REMMAL HOCA (1973). *Târih-i Şâhib Giray Hân* (Haz. Özalp Gökbilgin). Ankara: Baylan.
- KIRIMLI, Hakan (2022). *Geraylar ve Osmanlılar, Kırım Hanlık Hânedânının Osmanlı Devleti'ndeki Hikâyesi*. İstanbul: Ötüken.
- KURAT, Akdes Nimet (1972). *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- MATUZ, J. (1964). "Eine Beschreibung des Khanatas der Krim aus dem Jahre 1669". *Acta Orientalia*. 28, 129-151.
- NOVOSELYSKIY, A. A. (2011). *XVII. Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devletinin Tatarlarla Mücadelesi*. (Çev. Kemal Ortaylı) (Haz. Erhan Afyoncu, İlyas Kamalov). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ÖZDEM, Zeynep (2010). *Kırım Karasubazar'da Sosyo-Ekonomik Hayat*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖZYETGİN, A. Melek (1996). *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi (İnceleme-Metin-Tercüme-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- SAMOYLOVIÇ, A. N. (2011). "Kırım Tatar Yarlıklarında "Tiyiş (Tiş)" ve Diğer Terimler (Çev. S. Acar)". *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 26/1: 277-278.
- SMIRNOV, V. D. (2016). *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı* (Çev. Ahsen Batur). İstanbul: Selenge.
- SÖYLEMEZ, Yavuz (2016). *Es-Seb'ü's-Seyyâr Fî Aḥbâr-ı Mülûkî't-Tatar (Tenkitli Metin Nesri, İnceleme)*. Doktora Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- STEINGASS, F. (1998). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. Beirut: Typopress.
- ŞEMSEDDİN SAMİ (2015). *Kamus-ı Türki* (Haz. P. Yavuzarslan). Ankara: Türk Dil Kurumu (KT).
- TOSUN, Furkan Cem (2022). *Kırım Hanlığı'nda Kalgaylık ve Nureddinlik Üzerine Bir İnceleme*. Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÜREKLİ, Muzaffer (1989). *Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Osmanlı Himâyesinde Yükselişi (1441-1569)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- VÁSÁRY, Istvan (2014). "Kırım Hanlığı ve Büyük Orda (XV-XVI. Yüzyıl), Hâkimiyet Uğruna Mücadele (Çev. Serkan Acar)". *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 29/1: 327-340.
- ZERNOV, V. V. Velyaminov. (2009). *Kırım Yurtuna Ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıklar ve Hatlar* (Haz. A. Melek Özyetgin, İlyas Kamalov). Ankara: Türk Tarih Kurumu (KHYH).
- ZERNOV, V. V. Velyaminov (2017a). *Kırım Yurtuna ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıklar ve Hatlar (1520-1742 Kırım Tatarcasıyla Yarlıklar ve Mektuplar) (1. Cilt Metin)* (Haz. Faysal Okan Atasoy). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ZERNOV, V. V. Velyaminov (2017b). *Kırım Yurtuna ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıklar ve Hatlar (1520-1742 Kırım Tatarcasıyla Yarlıklar ve Mektuplar) (2. Cilt Dizin)* (Haz. Faysal Okan Atasoy). Ankara: Türk Dil Kurumu.